

ΤΑ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΤΑΔΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ Η ΟΙ “ΚΥΚΛΟΙ ΖΩΗΣ”

Οί κύκλοι ζωής πού εισηγείται ο Erikson μέ τό διπολικό ζεύγος τών αντίθετων έννοιών για κάθε κύκλο είναι όκτώ. Αυτοί είναι οί ακόλουθοι:

- α. Η βασική έμπιστοσύνη ένάντια στή βασική δυσπιστία
- β. Η αυτονομία ένάντια στήν ντροπή και τήν άμφιβολία
- γ. Η πρωτοβουλία ένάντια στήν ένοχή
- δ. Η εργατικότητα ένάντια στήν κατωτερότητα
- ε. Η ταυτότητα ένάντια στή σύγχυση τών ρόλων
- στ. Η οικειότητα ένάντια στή μόνωση
- ζ. Η γενεσιουργικότητα ένάντια στή στασιμότητα
- η. Η άκεραιότητα του εγώ ένάντια στήν απόγνωση.

Οί τρεις πρώτοι κύκλοι ζωής (life cycles) ή έποχές (ages) ή στάδια (stages), όπως, άλλιώς, ο Erikson ονομάζει τούς κύκλους ζωής, καλύπτουν τήν περίοδο από τή γέννηση του άτόμου μέχρι περίπου τό τέλος τής προσχολικής ήλικίας (0 έως 4 ή 5 χρόνων). Ο τέταρτος κύκλος καλύπτει τήν περίοδο από τή φοίτηση του άτόμου στό νηπιαγωγείο και τήν πρωτοβάθμια εκπαίδευση έως περίπου τό τέλος τών γυμνασιακών τάξεων (5 έως 13 ή 14 χρόνων). Ο πέμπτος κύκλος καλύπτει τήν περίοδο τής έφηβείας (14 έως 18 χρόνων). Ο έκτος καλύπτει τήν πρώτη περίοδο τής ένηλικίωσης και ο έβδομος τήν ώριμη ήλικία. Τέλος, ο όγδοος κύκλος καλύπτει τή γεροντική ήλικία. Ο πίνακας 1 αποτυπώνει παραστατικά τά όκτώ ψυχοκοινωνικά στάδια ή τούς κύκλους ζωής μέ τά αντίθετικά ζεύγη τών έννοιών-γνωρισμάτων κάθε σταδίου.

1. ΠΡΩΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΒΑΣΙΚΗ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗ ΒΑΣΙΚΗ ΔΥΣΠΙΣΤΙΑ

Ο πρώτος κύκλος ζωής, της βασικής εμπιστοσύνης ενάντια στη βασική δυσπιστία, θεμελιώνεται πάνω στη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ βρέφους και μητέρας. Ο Erikson κατηγορηματικά τονίζει τ' ακόλουθα:

«Οί μητέρες γεννοῦν τήν αἴσθησις εμπιστοσύνης στά παιδιά τους μέ τόν κατάλληλο ἐκεῖνο χειρισμό πού συνδυάζει τήν εὐαίσθητη φροντίδα τῶν ἀτομικῶν ἀναγκῶν τοῦ βρέφους καί κάποια σταθερή αἴσθησις προσωπικῆς ἀξιοπιστίας μέσα στά ἔμπιστα πλαίσια τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ πολιτισμοῦ τους. Αὐτό ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τή βάση γιά μιάν αἴσθησις ταυτότητας στό παιδί, πού ἀργότερα θά συνδυάσει τήν αἴσθησις ὅτι εἶναι “ἐντάξει”, ὅτι εἶναι ὁ ἑαυτός του, καί ὅτι γίνεται αὐτός πού οἱ ἄλλοι πιστεύουν πώς θά γίνει... Οἱ γονεῖς δέν πρέπει νά διαθέτουν μόνο κάποιους συγκεκριμένους τρόπους καθοδήγησης μέ τήν ἀπαγόρευση καί τήν παροχή ἄδειας· πρέπει νά εἶναι ἱκανοί καί νά ἐκφράζουν στό παιδί μιὰ βαθειά, σχεδόν σωματική, πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει κάποιο νόημα γι' αὐτό πού κάνουν. Τελικά, τά παιδιά γίνονται νευρωτικά ὄχι ἀπό τίς ἀπογοητεύσεις ἀλλά ἀπό τήν ἔλλειψη ἢ τήν ἀπώλεια κοινωνικῆς σημασίας ἀπό αὐτές τίς ἀπογοητεύσεις»¹⁰.

Στόν ἀντίποδα τῆς εμπιστοσύνης, τόσο ἀπαραίτητης καί ἀναγκαίας προϋπόθεσης γιά τήν ὁμαλή ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου, ὁ Erikson τοποθετεῖ τή δυσπιστία. Ἡ δυσπιστία φαίνεται νά εἶναι καθολικό γνώρισμα τοῦ πρώτου κύκλου ζωῆς. Ο Erikson, δηλαδή, κατά τή διάρκεια τῶν μακροχρόνιων κλινικῶν ἐρευνῶν του παρατήρησε, ὅτι τό ἄτομο κατά τό πρώιμο στάδιο τῆς ζωῆς του αἰσθάνεται ἕνα αἴσθημα ἀπώλειας. Τό αἴσθημα αὐτό ἀφήνει στό ἄτομο τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἐνότητα πού ὑπῆρχε μέ τή μητέρα κατά τήν περίοδο τῆς κύησης τοῦ ἐμβρύου καταστράφηκε μέ τή γέννηση. Ἡ κλινική αὐτή παρατήρηση τοῦ Erikson, τόν ὀδήγησε στό γενικότερο συμπέρασμα, σύμφωνα μέ τό ὅποιο καί στίς πιό εὐνοϊκές συνθήκες ὁ

πρώτος κύκλος ζωής φαίνεται να εισάγει στην ψυχική ζωή μιά αίσθηση διαίσεως και μιά καθολική νοσταλγία για κάποιο άμυδρο αλλά χαμένο παρόδειο. Γι' αυτό και ο Erikson επιλέγει ότι «έναντια σ' αυτόν άκριβώς τον ισχυρό συνδυασμό της αίσθησης ότι τό άτομο έχει στερηθεί, έχει διχαστεί κι έχει εγκαταλειφθεί πρέπει να διατηρηθεί σ' όλη τή διάρκεια της ζωής ή βασική έμπιστοσύνη»¹¹.

Στό σημείο αυτό θά πρέπει να λεχθεί ότι ο Erikson θεωρεί ότι κάθε κύκλος ζωής ή διαδοχικό στάδιο εξέλιξης και κρίσης στην πορεία του άναπτυσσόμενου άνθρώπου έχει μιά ειδική σχέση με μιά άπό τίς βασικές θεομοθετημένες προστάθειες του άνθρώπου. Μέ άλλα λόγια, ο Erikson πιστεύει ότι «ό κύκλος ζωής του άνθρώπου και οι άνθρώπινοι θεομοί έχουν εξέλιχθεί άπό κοινού. Ή σχέση μεταξύ τους είναι διττή: κάθε γεννά φέρνει σ' αυτούς τους θεομούς τά κατάλοιπα της νηπιακής της νοσογονίας και τό νεανικό της ζήλο και δέχεται άπ' αυτούς -στό μέτρο που οι θεομοί κατορθώνουν να διατηρούν τή θεσμική τους ζωτικότητα- μιά ειδική ένιχυση της ζωτικότητας που άρμόζει στην παιδική ήλικία»¹².

Μέ βάση αυτή τή λογική ο Erikson θεωρεί ότι ή θρησκεία άποτελεί ένα θεσμό που στην πορεία της άνθρώπινης ιστορίας έχει άγωνιστεί να άποδείξει τήν άξία του αισθήματος της βασικής έμπιστοσύνης. Μέ τή συμβολή του θεομού της θρησκείας ή έμπιστοσύνη μετατρέπεται σε δυνατότητα πίστης. Ή τήν όποια ο άνθρωπος πρέπει να βρει κάποια θεσμική έπιβεβαίωση. Ή θρησκεία φαίνεται ότι είναι ο παλαιότερος και ο μακροβιότερος θεσμός που ύπηρετεί τήν τελετουργική άποπίστη, ένώ προσφέρει μιά χειροπιαστή συνταγή για ένα προστατεύσει τον άνθρωπο»¹³. Για τό ίδιο θέμα ο Erikson το-νίζει τ' ακόλουθα:

«Ή πίστη τών γονέων που ύποστηρίζει τήν έμπιστοσύνη που έμφανίζεται στό νεογέννητο επιζήτησε σ' όλη τή διάρκεια της ιστορίας τή θεσμική της περιφρούρηση (και πολ-

λές φορές ανακάλυψε τον ισχυρότερο έχθρό της) στην όργανωμένη θρησκεία. Ή έμπιστοσύνη που γεννιέται άπό τή φροντίδα είναι, στην ουσία, ο άκρογωνιαίος λίθος της πραγματικότητας μιάς δευδμένης θρησκείας. Όλες έχουν κοινή τήν περιοδική παιδιάστική παράδοση σε μιά Πρόνοια ή πρόνοιες που άπονέμουν γήινους θησαυρούς καθώς και πνευματική ύγεια: επίδειξη της μικρότητας του άνθρώπου με τή μέθοδο της γονυκλισίας και τών ταπεινών χειρονομιών: τήν παραδοχή με τήν προσευχή και τους ύμνους τών κακών πράξεων, τών κακών σκέψεων και τών κακών προθέσεων: τήν όλόθερμη έκκληση για έσωτερική ένωση με τίς ιερές έντολές: και τελικά τή συναίσθηση ότι ή έμπιστοσύνη του άτόμου πρέπει να γίνει κοινή πίστη, ή δυοπλοσία του άτόμου ένα άπό κοινού διατυπωμένο κακό, ένώ ή άποκατάσταση του άτόμου πρέπει ν' άποτελεί μέρος της τελετουργικής πραγματικής πολλών, και πρέπει ν' άποτελεί ένδειξη άξιοπιστίας μέσα στην κοινότητα... Οι πρωτόγονες θρησκείες, τό πιο πρωτόγονο επίπεδο σ' όλες τίς θρησκείες, και τό θρησκευτικό επίπεδο σε κάθε άτομο, περιλαμβάνουν προστάθειες εξέλιξης με τήν όποια προσταθούν να έπανορθώσουν άσφαείς πράξεις ένάντια σε κάποια μήτρα μητέρας και να άποκαταστήσουν τήν πίστη στην καλωσύνη κάθε άτόπειςας του άτόμου και στην καλωσύνη τών δυνάμεων του σήματος»¹⁴.

Ο Erikson, έπιμένως, είναι κατηγορηματικός για τήν άξία που έχει ή θρησκεία και, κατ' άκολουθίαν, ή θρησκευτική πίστη για τήν ψυχική ύγεια του άτόμου. Ταυτόχρονα, όμως, εξάγει και τον κοινωνικό ρόλο της θρησκείας και της θρησκευτικής πίστης. Και αυτό, γιατί θεωρεί ότι τό αίσθημα έμπιστοσύνης που καλλιεργείται και διαωνίζεται διά μέσου της θρησκευτικής πίστης καθιστά τή θρησκεία ένα θεσμό που συμβάλλει σημαντικά, ώστε ο άνθρωπος-πιστός να προσδίει ένα νόημα στην ύπαρξη, τον κόσμο και τό σήμαν μέσα στό όποιο ζει. Μιά τέτοια συνεκτική εικόνα για τήν ύπαρξη και τον κόσμο άντανακλά, σύμφωνα με τον Erikson, τήν πίστη που μεταδίδεται άπό τίς μητέρες στα νεογέννητά τους κατά

Έναν τόπο που ένωχνη τη ζωική δύναμη της έλπιδας. Άνε-
ξάρτητα, δηλαδή, από τις ανεπιθύμητες και ανεπιθύμητες έπιθυ-
μίες και τους παροξυσμούς της εξέγερσης, ή έλπιδα είναι η
δικαιη προδιάθεση να μπορεί ο άνθρωπος στην εκπαίδευ-
ση των πρωταρχικών έπιθυμιών του. Για το λόγο αυτό ο
Erikson πιστεύει ότι εάν η θρησκεία εμποδίζει την πραγματι-
κή δύναμη της παρουσίας της, τότε ο αναπτυσσόμενος
άνθρωπος θα πρέπει να έφτει άλλες μορφές συλλογικού
συναίσθημα για τη ζωή που να αντλούν ζωτικότητα από ένα
κοινό άποδοτικό κομμοειδολόγιο.¹⁵

Με την έννοια αυτή το κέδος που ο αναπτυσσόμενος
άνθρωπος άποκομίζει ο' αυτό τον κύκλο της ζωής του και
που ταυτόχρονα άποτρελά ένα από τα πρώτα γνωρίσματα της
προσωπικότητας και ταυτότητάς του, θα μπορούσε να διατυ-
πωθεί με την έπνευματική φράση: «Είμαι ο,τι έλπιζω ότι
έχω και προσηλάω».¹⁶

2. ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΝΤΡΟ- ΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ

Ο δεύτερος κύκλος ζωής της βασικής αυτόνομίας έναντια
στην ντροπή και την αμφιβολία, σηματοδοτείται κυρίως από
τη μυτική ώδημαση του παιδιού και τη στοιχειώδη ικανότη-
τά του να εκφράσει λόγο, να διακρίνει και να συντονίσει έναν
άδημο άντικεινομένων προτίτων δράσης (action patterns).¹⁷
Όλες αυτές οι δυνατότητες καθιστούν τον παιδί έναν
των άλλων, στον περιστασιακό να συντάσσεται με τα άλλα, μετάξυ
και να διατηρεί διάφορα άντικείμενα. Παράλληλα, το παιδί
μπορεί, με την ίδια βοήθεια του του πατέρα ή μητέρα του, να
μαση, να άφτει και να άπονομίζει. Παράλληλα, το παιδί
που ήδη μπορεί και συντάσσεται με αυτά τα άντικείμενα,
άναπτυσσόμενος άπομειν ο Erikson άναίγει τεταμένους σε δύο
συνολικά γνωρίσματα και κοινωνικών ίδιοτήτων, που γαγα-
πηρίζουν το δεύτερο κύκλο ζωής. Τα συνολικά αυτά προοδίο-
για. Η γνωστοποίηση σημασία τους άποδίδεται στην ένεο-

για τοθ δήματος «κατά» είναι ότι «μπορεί να γίνει μία και-
ταροφική και σκληρή διατήρηση και συγκράτηση και μπο-
ρεί να μετατραπεί σε πρότυπο φροντίδας: έχω και συ-
γκρατώ». Ένω η ψυχοκοινωνική σημασία της ενεργείας του
δήματος «άφηνω» είναι ότι «μπορεί να αυτό να μετατραπεί σε
έχθρική έλευθέρωση καταστροφικών δυνάμεων ή μπορεί να
γίνει μία τάση γάλαξομάτος: "ας περάσει να αυτό" και "έτσι
έτσι όπως είναι"».¹⁸

Με την περιγραφόμενη έτσι δυνατότητα που έχει το άπομο
ο' αυτό τον κύκλο ζωής να «κατά» και να «άφηνω» κατά
βούληση τόσο τα έσωτερικά όσο και τα έξωτερικά «άντικείμε-
να», προοδευτικά άρχίζει να άποκομίζει διάφορες έμπειρίες
στις άποτες πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζει η ίδια του η
άποφαση. Μία, δηλαδή, άποφαση που εν πολλοίς βασίζεται
στην αυτόνομη θέληση (autonomous will) του άτόμου. Η συνε-
τή καλλέγεια εκ μέρους των ένηλικών αυτόνομίας στο παιδί,
ήδη από την πολύ μικρή άκομη ηλικία, έχει κατά τον Erikson
μακροπρόθεσιμες συνέπειες σε ψυχοκοινωνικό έπιπεδο για
την όμαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας και της ταυτότητας
ένός άτόμου και της κοινωνίας στην όποια έντάσσεται.

Ταυτόχρονα, όμως, ο Erikson έφιστά την προσοχή για
όσοι κινδύνους, που έλλοχεύουν στην όμαλή ανάπτυξη
του άτόμου. Ένας από τους βασικότερους κινδύνους είναι η
χωρίς περιουσιο ή, άντίθετα, η πολύ περιουσιοτική χρήση εκ
μέρους του άτόμου της αυτόνομης θέλησής του. Ο Erikson
έπιστημαίνει γι' αυτό το θέμα τ' άκόλουθα:

«Άν άδνηθούμε τη σταδιακή και καλά καθοδηγημένη
έμπειρία της αυτόνομίας της έλευθέρης έκλογής (ή, αν
πράγματι έχει έξασθενήσει από κάποια άρχική άπώλεια
έμπιστοσύνης), τό παιδί θα στρέψει έναντια στον έαυτό
του όλη του την όμη να διακρίνει και να χειρίζεται. Θά
χρειαστεί υπερωρικά τον έαυτό του και θά άναπτύξει
πρόωση συνείδηση. Άντί να παίρνει τά άντικείμενα για να
τά δοκιμάσει με σκόπη επανάληψη, καταλήγει να ιδιο-
ψυχαναγκάζεται από την ίδια του την επαναληπτικότητα.
Με τέτοιου ιδιοψυχαναγκασμό θά μάθει να άνακτά τό πε-

γυβάλλον και να αποκτήσει με πεισματικό και λεπτομερή έλεγχο, έχει του δέν μοτοριος να βρει ευθείας καμμάκας άμμοβατα γύθιμοι. Μία νίκη σαν κι αυτήν, έντελως κενή, είναι το νηπιακό μορτίο για την ψυχολογική ανάπτυξη νύθωσθ. Είναι επίσης η νηπιακή πηγή για μετέπειτα, κατά την ένγλικη ζωή, άποτίσεις διακνέθωνης μάλλον κατά γράμμα παδα σνέγωνα με το πνέμμα»¹⁹.

Ένας άλλος βασικός κίνδυνος είναι το νήπιο, στην προοταθεία του να «καταρτίσει» και να «άφίσει» τά άντικείμενα, να ανατρέψει το αίσθημα της βασικής έμπιστοσύνης που άποτείλει τον έπιθυμητό στόχο του προηγούμενου κύκλου ζωής. Γι' αυτό ο Erikson συνιστά στους έχοντες τή φροντίδα της άνατροφής του άτομου σ' αυτό τον κύκλο ζωής να καθησυχάζουν το παιδί με ένα διακριτικό έλεγχο των κινήσεων και των άποφάσεων του: «Μία και το περιβάλλον του τό ένθαθ-γυνει (τό παιδί δηλαδή) να "σταθεί στα ίδια του τά πόδια" τρέχει να τό προοταρέψει από τις χωρίς νόημα και αυθαίρετες έμπειρίες της ντροπής και της προώμης άμφιβολίας»²⁰.

Τό συναισθημα της ντροπής χαρακτηρίζεται από τον Erikson ως «όργη που έχει σφραγεί ένάντια στον έαυτό μας» και άποροφάται συνήθως εύκολα και προώμα από τό συναισθημα ένοχής²¹. Η ύπερβολική προόκληση αίσθήματος άδνητικά άποτέλεσματα, τά όποια θά μοτοουόσαν να συνοδύουν τό άναπτυσσόμενο άτομο μέχρι και την ώριμη ήλικία. Γι' αυτό ο Erikson χαρακτηρηστικά έπιδέγει:

«Υτάθχει ένα όμο στην άνοχη του παιδιού και του ένγλικού όταν άπαιτούν να θεωρεί τον έαυτό του, τό σώμα του και τις έπιθυμίες του κακά και βρώμικα πράγματα, και έτσι πώς ύτάθχει ένα όμο όσον άφορά τήν πίστη του για τό άλλάνθαστο όλων αυτών που έκαράζον αυτές τις κλίσεις. Ένδέχεται να έχει τήν ικανότητα να άντιστρέψει τά πράγματα και να θεωρήσει κακό μόνο τό γεγονός ότι ύτάθχουν θά του δοθεί η εύκαιρία που ζητάει μόνο όταν φύγουν η όταν εκείνος φύγει, από κοντά τους»²².

Τέλος, ο Erikson θεωρεί ότι τό αίσθημα άμφιβολίας από τό όποιο διακατέχεται —οέ μεγάλο ή μικρό βαθμό— κάθε άνθρώπινη ύπαρξη έχει τις ρίζες του στο δεύτερο κύκλο ζωής. Μάλιστα συσχετίζει τό αίσθημα της άμφιβολίας με τό αίσθημα της ντροπής, άποκαλώντας τήν άμφιβολία άδελφή της ντροπής. Ο Erikson σημειώνει ότι: «ένώ η ντροπή έξαστάται από τή συνείδηση ότι είναι κανείς εύθύς, τίμιος και έκτεθειμέ-νος», η άμφιβολία δημιουργεί τήν αίσθηση άνοσηγίας και άνασφάλειας για ό,τι τό άτομο άφήνει κάθε φορά πίσω του²³. Αυτό η διαπίστωση ένισχυει τή θέση του Erikson, ότι τό στάδιο της βασικής άνονομίας ένάντια στην ντροπή και τήν άμφιβολία «είναι κρίσιμο για τήν ένάλογία άγάπης και μισους, συνεργασίας και ίσχυρογνωμοσύνης, έλευθείας της άυτο - έκφρασης και καταστολής της». Επιπλέον ο Erikson σημειώνει: «Από μία άίσθηση άυτοελέγχου χωρίς άπώλεια της άυτοεκτίμησης πηγάζει μία διαρκής αίσθηση καλής προθέσης και περιφάνειας από μία αίσθηση άπώλειας του άυτοελέγχου και του Ξένου ύπερβολικού έλέγχου πηγάζει μία διαρκής τάση για άμφιβολία και ντροπή»²⁴.

Αν ο πρώτος κύκλος ζωής σχετίζεται με τό θεσμίο της θρησκείας, ο δεύτερος κύκλος ζωής σχετίζεται με τό θεσμίο που έκφράζεται με τό «νόμο και τήν τάξη» (law and order). Διά μέσου του θεσμού άυτού διαφνυλάσσεται και άπρονέμεται στα μέλη μίας κοινωνίας, τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στα άνώτατα δικαστήρια (έγκώγια και διεθνή), τό δικαιο των προνομίων και των περιουσιών, των ύποχρεώσεων και των δικαιωμάτων, σύμφωνα με τους κανόνες δικαίου που οι διάφορες κοινωνίες έχουν θεοτίσει. Για τον Erikson ο τρόπος έφαρμογής έκ μέρους των ένγλικων της τήρησης και της έπιβολής των κανόνων δικαίου, που άποροφούν από τό θεσμίο του «νόμου και της τάξης», έπιρεάζει έν πολλοίς και τή στάση του άναπτυσσόμενου άνθρώπου άπέναντι στο αίσθημα της άυτονομίας. Και αυτό γιατί ο βαθμός άυτονομίας προοσπικώς σκέψης και συμπεριφοράς, που οι γονείς έχουν έπιτρέψει στους ίδιους τους έαυτούς, μεταβιβάζεται και στα παιδιά τους. Με άλλα λόγια, ο βαθμός άυτονομίας που έπιτρέπουν οι γονείς να εκδηλώσουν τά παιδιά τους έξαστάται

σε μεγάλο βαθμό από τους έτηρειασιμούς που οι ίδιοι δέχονται, σέ ό,τι άφορα τό θέμα της έπιταρδάρησης πνεύματος δικαιοσύνης σέ προσωπικό, έπαγγελματικό και γενικά κοινωνικό έτιπεδο. Για τό θέμα αυτό ό Erikson τονίζει τ' ακόλουθα:

«Η αίσθηση της δικαιοματικής άξιοπρέπειας και της νομιμόρφωσης άνεξαρτησίας από μέρους των έηηλικών που τό περιβάλλον παρεχει στο καλοπρωάρετο παιδί τή βέβαιη προσοδικία ότi η άυτονομία που ύποβάλλεται στην παιδική ήλικία δέν θά τό όδηγήσει σέ άπρεπη άμφιβολία ή ντροπή στη μετέπειτα ζωή του. Έτομένως η αίσθηση της άυτονομίας που ύποβάλλεται στο παιδί και τροποποιείται όσο προχωρεί η ζωή, έξυπηρετεί (και έξυπηρετείται από) τή διαφύλαξη μιας αίσθησης δικαιοσύνης στην οικονομική και πολιτική ζωή»²⁵.

Τό κυριότερο γνώρισμα της προσοπικότητας και της ταυτότητας του άναπτυσσόμενου άνθρώπου στο δεύτερο κύκλω ζωής θά μπορούσε νά διατυπωθεί, σύμφωνα με τόν Erikson, μέ τήν έπιπραγματική φράση: «Είμαι ό,τι μπορώ νά θέλω έλευθέρα»²⁶.

3. ΤΡΙΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΝΟΧΗ

Ο τρίτος κύκλος ζωής, της πρωτοβουλίας ένάντια στην ένοχή, χαρακτηρίζεται για τή σημαντική αύξηση και βελτιώτικής και γλωσσικής ικανότητας του παιδιού. Αύτή ή κατάσταση διευκολύνει τό παιδί νά διευθύνει τή φαντασία του σέ νά άποφύγει τό φόβο που προκαλείται σ' αυτό τό ίδιο από όλα αυτά που άνευρεύεται και σκέπτεται. Παρά τό φόβο, όμως, άυτόν, τό παιδί άναδύεται από τή νέα κατάσταση μέ στην άρχή πρωτοβουλίας. Η άνάληψη μιας στουχειώδους αυτό τη βάση της δημιουργίας ένός γεώδικου αίσθήματος

φιλοδοξίας και σκοπού για τή ζωή που διανοιγεται μπροστά του²⁷.

Τά κριτήρια, κατά τόν Erikson, της έμφάνωσης της δυναότητας άνάληψης πρωτοβουλίας από τό παιδί είναι άκριβώς τά ίδια μέ όλα τά κριτήρια των αίσθημάτων που έμφανίζονται για πρώτη φορά και άποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα ένός έκαστου κύκλου ζωής. Τά κριτήρια αυτά καθορίζονται μέ βάση τήν έπιτυχή άντιμετώπιση έκ μέρους του άναπτυσσόμενου άτόμου άυτού που ό Erikson άποκαλεί κρίση (crisis). Κρίση σημαίνει κάθε κατάσταση, ή μάλλον κάθε σύνολο όμοειδών καταστάσεων, που άντιμετωπίζει τό παιδί σέ ένα δεδομένο χρονικό σημείο (κύκλω) της άνάπτυξης του και που κτά τό μάλλον ή ήττον έμπεδέχει άβεβαιότητα και φόβο. Αν ή έπιλυση της κρίσης άντιμετωπιστεί όμαλά, αυτό άποτελεί ένδειξη ότi τό παιδί έχει ύπερβεί τήν κρίση (crisis). Η ύπερβαση μιας κρίσης είναι όρατή, κατά τόν Erikson, όταν τό παιδί:

«Ξαφνικά έμφανίζεται νά “άναπτύσσεται όργανικά”, τόσο σάν προσοπικότητα όσο και σάν σωματική διάπλαση. Έμφανίζεται ότi είναι “περισσότερο ό έαυτός του”, πιο στοργικό, χαλαρωμένο και έξυπνότερο στην κρίση του, πιο όραστήριο και ενεργητικό. Κατέχει έλευθέρα ένα πλεόνασμα ενεργείας που του έπιτρέπει νά ξεχνάει γρήγορα τίς άποτυχίες και νά προσεγγίζει αυτό που φαίνεται έπιθυμητό (άκόμη και άν φαίνεται άβέβαιο, άκόμια και έπικίνδυνο) μέ άμείωτη και άκριβέστερη πορεία»²⁸.

Οι παραπάνω προϋποθέσεις—στην περιπτωση της πρωτοβουλίας—συγκεκριμενοποιούνται ως ικανότητα νά συνεισφέρει τό παιδί στην άυτονομία, που ήδη χαρακτηρίζει τόν προηγούμενο κύκλω ζωής του, «τίν ιδιότητα της άνάληψης, τού προγραμματισμού και της “έξόδου” όσον άφορά ένα καθόν μόνο και μόνο για νά είναι δραστήριο νά κινείται, ένω ήθκον μέ τήν ισχυρογνωμοσύνη έτέπνε τις πιο πολλές προηγούμενες ή ισχυρογνωμοσύνη διακήρυττε τήν φροδες προκλητικές πράξεις, ή τουλάχιστον διακήρυττε άνεξαρτησία του»²⁹. Μέ άλλα λόγια, τό παιδί σ' αυτό τό στάδιο συμπεριφέρεται μέ έναν τρόπο, που ό Erikson όνομάζει

παρεμβατικό (intrusive mode). Ο παρεμβατικός τρόπος συμπεριφοράς ενός παιδιού εκδηλώνεται διά μέσου μιας ποιικιλίας διμοιδών ενεργειών και φαντασιώσεων. Τέτοιες ενέργειες και φαντασιώσεις είναι, μεταξύ των άλλων, ή βίαιη εισχώρηση του παιδιού σ' έναν άγνωστο χώρο για να ίκανοποιησει την περιέργειά του, ή αίφνιδια σωματική επίθεση και έντοχηση του προκαλεί το παιδί σε μεγαλύτερους ή συνομηλικούς του κ.λπ.³⁰

Θά πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι σ' αυτό τό στάδιο ή κινήτρια δύναμη της πρωτοβουλίας είναι ή συνείδηση. Μέ άλλα λόγια, τό παιδί άρχίζει να αυτοπαρατηρείται, να αυτοκαθοδηγείται και να αυτοτιμωρείται, γεγονός που του δημιουργεί έναν έσωτερικό διχασμό ή, στη γλώσσα της ψυχολογίας, έναν καινούργιο και δυνατό άποχωρισμό. Κατά τον Erikson, αυτό τό φαινόμενο άποτελεί την άναγενετική βάση της ήθικότητας. Χρειαζεται όμως μεγάλη προσοχή, γιατί όταν αυτή ή πολύ σημαντική λειτουργία του παιδιού γίνει άντικείμενο ύπερβολικής εκμετάλλευσης από τους ένηλικους μπορεί ν' άποβεί σε βάρος της ίδιας της ήθικότητας. Και αυτό, γιατί όπως υπογραμμίζει ό Erikson: «ή συνείδηση του παιδιού μπορεί να είναι πρωτόγονη, σκληρή και διάδλλακτη, όπως μπορεί να παρατηρήσουμε σε περιπτώσεις όπου τά παιδιά ύπερ - έιέχουν και περιόρισον ύπερβολικά τον έαυτό τους σε βαθμό αυτό - έκμηδένηση: εκεί που άναπτύσσον ύπερβολική ύτακση, πιο κυριολεκτική κι από αυτή που ήθελαν ν' άποστάσουν οι γονείς: ή εκεί που άναπτύσσον βαθιές πάλιν δομησιεις και μόνιμες μνησικακίες γιατί οι ίδιοι οι γονείς δέ φαινόνται ότι μτροούν να σταθούν στο ύψος της νέας συνείδησης, που μέ τον τρόπο της άνατοφής τους έτέβδαν στο παιδ». Η κατάσταση αυτή προκαλεί μία από τις βαθύτερες ψυχολογικές στη ζωή, συνεχίζει ό Erikson, που είναι: «τό μίσος για τον γονέα που χρησιμοποιε σαν ύπόδειγμα και έκτε- "να ξεφύγει" από τις ίδιες παραβάσεις που τό παιδί δέν μπορεί πια να άνεχθεί για τον έαυτό του»³¹.

Ο κίνδυνος, έτοιμένως, που έμφυλόλογει σ' αυτό τό στάδιο ή τον κίνδυνο ζωής είναι μία αίσθηση ένοχής που έμφανίζεται

στο παιδί για τους σκοπούς που τό ίδιο θέτει και για την ποιότητα των πράξεων που ή εκπλήρωση τους συνεπάγεται. Η ένοχη έδηγνύεται από τον Erikson μέ τον προσφώνή του φροϋδικό τρόπο: ότι δηλαδή ύπεύθυνη γι' αυτό τό αίσθημα ένοχής είναι ή ηπιακή σεξουαλικότητα. Μέ άλλα λόγια, τό παιδί ύφίσταται μία κρίση σ' αυτό τό στάδιο της ζωής του «κατά την όποια πρέπει να σταφεί από μία άποκλειστική, προ-γεννητική προσκόλληση στους γονείς του στην άρχή διαδικασία μέ την όποια γίνεται γονέας, φορέας της παράδοσης»³². Ο Erikson φαίνεται να είναι αιδιόδοξος ως προς την ύπερβαση αυτής της κρίσης που τό παιδί διέρχεται σ' αυτό τό στάδιο. Πιστεύει, δηλαδή, ότι μέ την κατάλληλη βοήθεια, που θα τύχει από τά υπεύθυνα πρόσωπα του περιβάλλοντος άνατροφής του, θα μπορεί ν' άναπτύξει μία αίσθηση ήθικής ευθύνης. Η αίσθηση αυτή μπορεί ν' άρχισει να άναπτύσσεται στο παιδί άρχικόντως σ' αυτό τό στάδιο, έπειδή, σύμφωνα μέ τον Erikson:

«Τό παιδί δέν είναι ποτέ άλλοτε περισσότερο έτοιμο να μάθει τόσο γρήγορα και τόσο πρόθυμα, να μεγαλώσει μέ την έννοια να συμπεριφέρεται τις ύπογεώσιες και την εκπλήρωση τους, από ό,τι αυτή την περίοδο της ανάπτυξης του. Είναι πρόθυμο και ίκανό να κάνει πράγματα σε συνεργασία, να συνδυάζεται μέ άλλα παιδιά μέ σκοπό την κατασκευή και τον προγραμματικό σχεδιασμό και έχει τη διάθεση να ώφεληθεί από τους δασκάλους και να μμηθεί ιδεατά πρότυπα. Παραμένει βέβαια ταυτισμένο μέ τό γονέα του ίδιου φύλου αλλά πρός τό παρόν άναζητεί ενκαιρίες του ίδιου φύλου άλλους. Παράδειγμα είναι ή πείρα των άλλων. Οπωσδήποτε, τό "οιδιπόδαιο" ένεργεί μαζί μέ άλλους. Οπωσδήποτε, τό "οιδιπόδαιο" στάδιο κατάλληλει όχι μόνο στην κατασκευτική θεμελίωση μιας ήθικής αίσθησης που περιολίζει τον όδίζοντα του έπι- τρεπτού· αλλά και στην κατένθυνση πρός τό δυνατό και τό από που έπιτρέπει στα όνειρα της πρώιμης παιδικής

Στον τρίτο κύκλο ζωῆς ὁ ἀναπτυσσόμενος ἀνθρώπος εἶναι σέ θέση ἀρκούντως νά ἐξοδιαστῆ μέ τήν ἱκανότητα νά χρησι- μοποιηθῆ τό αἰσθημα τῆς πρωτοβουλίας μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε κατά τήν πορεία διαμόρφωσης τῆς προσωπικότητας καί ταυτότητας του νά μπορεῖ νά θέτει σκοπούς σήμφωνους μέ τίς δυνατοῦτες πού θεορεῖ ὅτι ἔχει. Μέ τήν ἔννοια αὐτή τό κριότερο γνώρισμα τῆς προσωπικότητας καί τῆς ταυτότητας του ἀναπτυσσόμενου ἀνθρώπου στόν τρίτο κύκλο ζωῆς θά μποροῦσε νά διατυπωθῆ, σήμφωνα μέ τόν Erikson, μέ τήν ἐπιγραμματική φράση: «Εἶμαι ὁ,τι μπορῶ νά φανταστῶ ὅτι θά εἶμαι»³⁴.

4. ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΕΡΓΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑ- ΤΙΕΡΟΠΗΤΙΑ

Ὁ τέταρτος κύκλος, τῆς ἐργατικότητας ἐνάντια στήν κα- τιερότητα, σηματοδοτεῖται ἀπό τήν ἐτοιμότητα τοῦ παιδιοῦ στέι συνεργάσιμο, ὑπάκουο, πειθαρχημένο καί καταγω- γισμὸ μέ τό νά παραγγεῖ πράγματα. Ἀναπτύσσει, δηλαδή, μιὰ προσωπικότητος πού διαφαινεται ἀπό τήν ἱκανότητα τῶν ἐργαλείων. Μπορεῖ νά γίνει πρόθυμη καί ἀφοσιωμένη μο- πού εἰσέρχεται σ' αὐτό τόν κύκλο ζωῆς εἶναι σέ θέση νά παιδι- σκοληθεῖ σέ δασκάλους, καθῶς καί σέ γονεῖς ἄλλων παιδίων καί παρατηρεῖ καί μιμεῖται ἐπιτεύγματα πού μισοῦν παιδίων λάβει, ὅπως λ.χ. πυροσβέστης, ἀστynomικός κ.λπ.

Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως τό παιδί φαίνεται νά εἶναι πλέον ἔτοι- μο νά γίνει μέλος τῆς σχολικῆς κοινότητος καί νά ζεῖ τούς συνηθισμένους καί τίς ἰδιαιτερότητες πού συνιστοῦν τῆ ζωῆ τοῦ σχολείου. Ὁ Erikson παρατηρεῖ ὅτι «σέ ὅλους τούς πολυτι-

μοῦς, σ' αὐτό τό στάδιο, τά παιδιά δέχονται κάποια συστη- ματική διδασκαλία, ἀν καί δέ γίνεται πάντοτε στό εἶδος ἐκεῖνο τοῦ σχολείου πού πρέπει νά ὀργανώσουν οἱ ἐργασίμα- τοι ἀνθρώποι μέ βάση εἰδικούς δασκάλους πού ἔχουν μάθει πῶς νά διδάσκουν». Στίς κοινωνίες τῶν προ-εργασιμάτων ἐπιστρατεύονται ἐθελοντικά ἐνήλικοι μέ σκοπό νά μεταδώ- σουν τήν παράδοση καί τήν κοινή ἐμπειρία τῆς κοινότητος στά παιδιά πού διανύουν τόν τέταρτο κύκλο ζωῆς. Ἡ διαδι- κασία αὐτή ἀρχίζει πρωτίστως μέ τή διδασκαλία χειρισμοῦ τῶν σκευῶν, τῶν ἐργαλείων καί τῶν ὄλων πού χρησιμο- ποιοῦν τά ἐνήλικα μέλη τῆς κοινότητος. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀναπτύσσονται, κατά τήν ἐκφραση τοῦ Erikson, «οἱ βασικές ἀρχές τῆς τεχνολογίας»³⁶.

Στίς κοινωνίες τῶν ἐργασιμάτων τό σχολεῖο ἐπιδιώκει νά προσφέρει στά παιδιά μιὰ βασική ἐκπαίδευση. Κύριο γνώρι- σμα τῆς ἐκπαίδευσης αὐτῆς εἶναι νά μπορεῖ νά καταστήσει ἱκανά τά παιδιά ν' ἀνταποκριθοῦν κατά τήν ἐνηλικίωσή τους μέ ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερη ἐπιτυχία στήν ἐπιλογή ἑνός ἐπαγγέλματος. Γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα τά παιδιά νά διδαχθοῦν ἀνάγνωση, γραφή καί ἀριθμηση. Τά παιδιά, δηλαδή, πού ζοῦν στίς σύγχρονες, κατά τό μάλλον ἥπτον ἐργασίματες, κοινωνίες ἀδυνατοῦν νά προσαρμωστοῦν ἀκόμη καί στίς πλέον ἀπλές ἀνάγκες κοινωνικῆς ἐπιβίωσης ἀν' ἀν δέν ὀπλιστοῦν τουλάχιστο μέ στοιχειώδεις γνώσεις ἀνά- γνωσης, γραφῆς καί ἀριθμησης. "Ὅσο πῶς ἀνεπτυγμένη εἶναι μιὰ κοινωνία, τόσο καί πῶς ἀπαιτητική καθίσταται ἡ ἐξειδι- κευση τῶν ἐνήλικων μελῶν τῆς. Ταυτόχρονα ὅμως, ὅπως ση- μειώνει ὁ Erikson, «ὄσο πολυπλοκότερη γίνεται ἡ ἐξειδικευ- ση, τόσο πῶς ἀκαθόριστοι γίνονται οἱ τελικοὶ στόχοι τῆς πρω- τοβουλίας· καί ὄσο πολυπλοκότερη γίνεται ἡ κοινωνική πραγματικότητα, τόσο ἀσαφέστερος γίνεται ὁ ρόλος τοῦ πα- τέρα καί τῆς μητέρας μέσα σ' αὐτήν»³⁷.

Ἐνας ἀπό τούς σοβαρότερους κινδύνους πού διατρέχει τό παιδί σ' αὐτό τό στάδιο τῆς ἀνάπτυξης του εἶναι νά ἀισθανθεῖ ἀνεπάρκεια καί κατωτερότητα. Ἡ ἀπόλεια ἐπιτυχίας καί ἀυτο- πεποίθησης γιά τίς ἱκανότητες πού ἔνα παιδί διαθέτει νά χει- ρίζεται τά ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντός του (κυρίως παι-

γνώση), καθώς και να γυθίζει τις σκέψεις του με τους συνομηλίκους του, είναι δυνατόν να αποβεί τραυματική για το παιδί αυτής της ηλικίας. Σύμφωνα με τον Erikson: «η ανάπτυξη των παιδιών διαταράσσεται όταν η οικογενειακή ζωή δεν έχει κατορθώσει να τα προετοιμάσει για τη σχολική ζωή, ή όταν η σχολική ζωή δεν κατορθώνει να εκπληρώσει τις υποσχέσεις των προηγούμενων σταδίων»³⁸.

Παρότι αυτά ό τέτατος κύκλος ζωής, της *εργασιοτήτας* ένονται στην *αυτοεικότητα*, γαυαζτηρίζεται από τον Erikson ως ένα από τα σημαντικότερα στάδια, έπειδή κατά τη διάρκεια αυτό το κύκλου αναπτύσσεται στο παιδί, όπως ήδη *έχρηθη*, ή αίσθηση το *τεχνολογικό ήθος* του πολυτιμοσύνη. Με τον όρο «*τεχνολογικό ήθος*» ο Erikson έννοεί τη συνειδητοποίηση από μέγιστος το παιδιού μιάς πρώτης αίσθησης *αυτοεικότυμης εργασίας* και διαφοροποιημένης εύκαι- *γλωσσίατα* της *σύντηξης* βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής *κοινωνίας*, όπου γλώσσ τη *συνεργασία*, την *υπευθυνότητα*, τον *διάληση* βηματικό των προσώπων και τον *κατάλληλο* διαταγμα *μύλλον* δόννητη ή *κοινωνική* συμβίωση. Έδώ όμως γορεύεται και *αυξημένη* *εργασιοση* *έκ μέγιστος* των *ένταται* *μύλλον* *φροσών* *ανατομικής* και *εκαταύσεως* των παιδιών. Και αυτό, *γυαί* *υπάρχει* ο *κίνδυνος* γλώσσ την *κατάλληλη* *άγνοια* και *εργασίας* και της *τεχνολογίας* του τη *συνοδεύει*. Γι' αυτό και *δειτεί* την *εργασία* *σύν* τη *μοναδική* του *υπογέση*, και «*αυτό* *νά* *γίνει* ο *κοινωνισμός* και *άμυαίος* *σκάβος* της *τεχνολογίας* του και *έσεινων* που *είναι* σε *θέση* *νά* την *έκμεταύλει* *ο* *παιδί*»³⁹.

Μέ βάση τα παραπάνω, το κυριότερο γνώρισμα της *πρωτοεικότυμης* και της *αυτοεικότυμης* του *ανάπτυσσόμενου* *άνθρωπου* στον *τέτατο* *κύκλο* *ζωής* *θα* *μποσο* *σε* *νά* *συννη* «*Είμαι* *ό,τι* *μπορώ* *νά* *μάθω* *νά* *εργάζομαι*». Μία τέτοια όμως

Erik H. Erikson

29

ανάπτυξη *είναι* *δυνατόν*, όπως *ήδη* *τονύτηξε*, *νά* *δημιουργή* *ο* *μιά* *υπερεξήμερη* της *άξίας* *πού* *ο* *κοινωνικός* *περίγρος* *αποδο* *στο* *τεχνολογικό* *ήθος* *και* *στην* *εργασία*. Το *αυτο* *λεση* *ένος* *τέτοιου* *αίσθηματος* *έχει* *δυσκολότερα* *άγνοιας* *επιπτώσεις* *στη* *διαμόρφωση* της *προσωπικότητας* *και* της *αυτοεικότυμης* του *ανάπτυσσόμενου* *άτόμου*. Και *αυτό* *γυαί*, όπως *ο* *Erikson* *υπογραμμίζει*, *περιορίζει* *σε* *μείω* *βασικό* *τό* *δυσίαμα* *του* *άτόμου* *νά* *εκφράζει* *χαρακτικά* *και* *ήθική* *διάσταση* *τη* *γνώμη* *του* *γύρω* *από* *τη* *θεωτολογική* *και* *ήθική* *διάσταση* *βασικών* *άγνων* *πού* *δέπουν* *έξαιρετικά* *σημαντικές* *κοινωνικές* *λατουνίες*, όπως *είναι* *αυτές* της *τεχνολογίας* *και* της *εργασίας*. Με *άλλα* *λόγια*, *ή* *πύθητική* *σάση* *στην* *όποια* *όδη* *γεί* *τον* *ανάπτυσσόμενο* *άνθρωπο* *μιά* *υπερεξήμερη* της *άξίας* *της* *τεχνολογίας* *και* της *εργασίας* *τόν* *άπομαζώνει* *σταδιακά* *από* *τό* *ιδεώδες* της *δημοκρατικής* *πολιτικής* *συνείδησης*⁴⁰.

5. ΠΕΜΠΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΥΣΗ ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ

Ο πέμπτος κύκλος ζωής, *ή* *αυτοεικότυμης* *έναντια* *στη* *σύντηξη* *των* *ρόλων*, σηματοδοτείται με την *ένταξη* της *εφηβείας*. Με την *είσοδο* *στην* *εφηβεία* *τελειώνει* *ή* *παιδική* *ήλικία* *και* *άγνίζει* *πύκον* *ή* *νεότητα*. Η *περίοδος* *αυτή* *χαρακτηρίζεται* *από* *την* *αυθύτητα* *της* *σωματικής* *ανάπτυξης* *και* *από* *τη* *γεννητική* *ώριμότητα*. Ταυτόχρονα, όμως, *συμβαίνει* *και* *ή* *πύκον* *δραματική* *προσπάθεια* *στην* *ψυχοκοινωνική* *ζωή* *του* *άνω* *πυσοόμενου* *άνθρωπου*. Η *προσπάθεια* *αυτή* *συνίσταται* *στον* *ένταγωνο* *έλεγχο* *και* *προσοδιοισμό* *των* *ψυχικών* *και* *κοινωνικών* *στοιχείων* *πού* *καθορίζουν* *την* *αυτοεικότυμης* *του* *άτόμου*. Γι' αυτό *θέμα* *αυτό* *ο* *Erikson* *σημαίνει* *χαρακτηριστικά* *τά* *τά* *ακόλουθα*:

«*Ο* *νέο* *πού* *μεγαλώνουν* *και* *ανάπτυσσονται*, *άγνιμετωπίας* *αυτή* *την* *έπανάσταση* *της* *φυσολογίας* *μέσα* *τους* *και* *έχοντας* *μποσο* *τά* *τους* *πραγματικά* *καθήκοντα* *ένηλικών*, *ένδιαφέρονται* *τώρα* *πρωταρχικά* *για* *τό* *πώς* *γίνονται*

νται στά μάρτυα των άλλων σέ σύγκριση μέ αυτό που αισθάνονται πώς είναι και γιά τό πώς θά συνδέσουν τους γόλους και τίς επιδεξιότητες που καλλιεργήθηκαν προηγουμένως μέ τά τρέχοντα επαγγελματικά πρότυπα. Αναζητώντας μιά νέα αίσθηση συνέχειας και ομοιότητας, οι έφηβοί είναι αναγκασμένοι νά ξαναδώσουν πολλές άπό τίς μάχες των προηγούμενων χρόνων, άκόμη και άν έτσι θά πρέπει νά αναθέσουν τεχνικά σέ άνθρώπους βασικά κατορθωά. γετους τους γόλους των άντιπάλων και είναι έτοιμοι, περισσότερο άπό ποτέ, νά θεμελιώσουν μόνιμα είδωλα και ιδανικά σάν προοιτάτες της τελικής ταυτότητας. Η ολοκλήρωση που γίνεται τώρα μέ τή μορφή της ταυτότητας του έγώ είναι και περισσότερο άπό τό άθροισμα των ταύσεων της παιδικής ηλικίας... Η αίσθηση της ταυτότητας του έγώ, έπομένως, είναι ή προκύπτουσα πεποίθηση στην έσωτερική ομοιότητα και συνέχεια της σημασίας του άτόμου γιά τους άλλους, όπως άποδεικνύεται μέ τή χειροπιαστή ύπόσχεση μιας "σταδιοδρομίας"»⁴¹.

Τήν περίοδο της έφηβείας ή διαμόρφωση της προσωπικότητας και της ταυτότητας του άτόμου εισέρχεται στην τελική της εϋθεία. Ακριβώς όμως ή έπιθυμία που διακρίνει τους έφηβους νά θεμελιώσουν μόνιμα είδωλα και ιδανικά προκειμένου γάλο κίνδυνο αυτού του σταδίου. Ο κίνδυνος αυτός αναφέρεται ως *σύγχυση των γόλων*. Ως βασική αίτια της σύγχυσης νά κατασταλάξουν σέ κάποια επαγγελματική ταυτότητα. Οί νέοι, όπως ο Erikson σημειώνει: «γιά νά διατηρήσουν τή συνοχή τους προσοφινά υπέρ - ταυτίζοντα, σέ τέτοιο βαθμό που φαινομενικά χάνουν έντελώς τήν ταυτότητά τους ήρωες των συμμοριών και των μαζών».

Προκειμένου οι έφηβοί νά προσδιορίσουν τήν ταυτότητά τους, ο Erikson ύποστηρίζει ότι ο έφηβικός έρωτας - που δέν είναι άπόλυτα ή πρωταρχικά σεξουαλικό ζήτημα - «δέν είναι παρά μιά άπορεία νά καταλήξει κανείς σέ έναν όρισμό της ταυτότητας του προβάλλοντας τήν άσαφή εικόνα του έγώ

Erik H. Erikson

31

του σέ κάποιοι άλλο και βλέποντας τήν έτσι νά αντανακλάται και νά διευκρινίζεται βαθμιαία. Γι' αυτό τό λόγο, μεγάλο μέρος του έφηβικού έρωτα περιοδίζεται στις συζητήσεις»⁴².

Επιπλέον στό στάδιο αυτό παρουσιάζεται τό φαινόμενο άρκετοί έφηβοί νά συμπεριφέρονται μεροληπτικά έναντι συνανθρώπων τους μέ διαφορετικό χρώμα, θρησκεία, καταγωγή κ.λπ. Μέ άλλα λόγια, ένιοτε μετάξυ των έφηβων διακρίνεται μιά προφανής διάθεση άδνησης άποδοχής του διαφορετικού και του «άλλου». Για τό θέμα αυτό ο Erikson σημειώνει:

«Οί νέοι μοροδών νά είναι φοβερά φατριαστικοί και σκληροί γιά τόν άποκλεισμό όλων εκείνων που είναι "διαφορετικοί" στό χρώμα του δέρματος ή τήν πολιτιστική καταγωγή, στό γούστα και στό ταλέντο και συχνά σέ εκίνες τίς άπειροελάχιστες λεπτομέρειες του ντυσίματος και των χειρονομιών που έχουν προσωφινά έπιλεχθεί, σάν άποκλειστικές ένδείξεις εκείνου που άνήκει ή δέν άνήκει στην πατρία. Είναι σημαντικό νά κατανοήσουμε (παράγμα που δέν σημαίνει πώς πρέπει νά συγχωρήσουμε ή νά συμμετάσχουμε) αυτή τή δυσανοχή σάν άμυνα έναντια σέ κάποια αίσθηση σύγχυσης της ταυτότητας»⁴³.

Πάντως ο Erikson θεωρεί ότι ή σύγχυση των γόλων και της ταυτότητας κατά τήν έφηβεία μεριάζεται σοβαρά μεταξύ εκείνων των νέων, οι όποιοι εκπαιδεύονται κατάλληλα στό σύγχρονα έπιτεύγματα της τεχνολογίας. Μέ τόν τρόπο αυτό οι νέοι αυτοί καθίστανται ίκανοί νά έπιλέξουν νέους επαγγελματικούς γόλους που θά τους εξασφαλίσουν αυτοπεποίθηση και δημοφιλία⁴⁴. Ταυτόχρονα, όμως, ο Erikson ύπογραμμίζει και τήν άνάγκη εξασφάλισης όλων εκείνων των προϋποθέσεων που έγγυώνται τήν άπόκτηση έκ μέρος των νέων μιάς δημοκρατικής ταυτότητας. Αυτό ή έπιδιώξη, μεταξύ των άλλων, παδέχει τή δυνατότητα στους νέους νά σέβονται και νά εκτιμούν τίς ποικίλες ταυτότητες που ένυπάρχουν στις όργανωμένες κοινωνίες των ανθρώπων: φυλετική, εθνική, θρησκευτική κ.λπ. Για τό λόγο αυτό ο Erikson ύπογραμμίζει

ζει ότι «η δημοκρατία τρέφει να προσφέρει στους έφηβους ιδεώδη που να υιοθετούνται από όλους τους νέους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση. Τα ιδεώδη αυτά τρέφει να δίνουν έμφαση στην αυτονομία με τη μορφή της ανεξαρτησίας και στην πρωτοβουλία με τη μορφή της έτοιμοδομητικής έργασιας»⁴⁵. Πάντως ο Erikson δεν παραλείπει να συμπληρώσει ότι μια τέτοια επιδίωξη άπορεύει πολύ δύσκολη ύποθεση στις ημέρες μας, εξαιτίας της πολυπλοκής και συγχευτικής δομής και όργανωσης των πολιτικών, οικονομικών και βιομηχανικών συστημάτων άκομη και σέ χώρες, όπως είναι η Αμερική, όπου η άτομική έτιμολογή, ή δεδομένη συγχώνευση (τυχή) και η άμετακίνητη πεποίθηση στην έλευθερία της αυτοαναγνώρισης, άπορεύουν γνωρίσματα της κυριακής προσαρμογής (self-reliant personality)⁴⁶.

Εκείνο, πάντως, που δεν τρέφει να λημονείται είναι ότι ή έφηβική σελήνη έχει σαφώς ιδεολογικό χαρακτήρα. Με αυτό ο Erikson ένωσε ότι «η ιδεολογική άποψη της κοινωνίας έχει τη μεγαλύτερη έμφαση στον έφηβο που είναι προθύμος να έγιναι άπο τον έαυτό του και να είναι έτοιμος να έπιβεβαιωθεί να όφείλουν τι είναι κακό, μισητούδες και έχθρικοί». Ο Erikson στην συνέχεια σημειώνει ότι οι κοινωνικές άξίες που καθορίζουν την ταυτότητα του έφηβου έχουν σχέση με δύο τρωβλήματα το τρωβήμα της ιδεολογίας και το τρωβήμα της άρκετολογίας. Αυτό που ένωσε ο Erikson χρησιμοποιώντας αυτούς τους δύο όρους είναι, ότι οι έφηβοι θεωρούν ότι:

«Μέσα στα πλαίσια μιας προσοδορμένης εικόνας για τον κόσμο και μιας προκαθορισμένης πορείας της ιστορίας, θά κινδυνούν οι άποστοι, και ότι ή διακρίβωση άναπτύσει τους άποστοις άπο τους άνθρώπους. Για να μη χάθουν κυρία ή άδιάρκοτα, οι νέοι είναι ύποχρεωμένοι να πείσουν κατά κάποιο τρόπο τον έαυτό τους πως άποστοι που έπαιγνάνουν στον προσδοκώμενο έηλικό κόσμο έτωμίζονται άπο έξείνη τη στιγμή την ύποχρέωση να είναι οι άποστοι»⁴⁷.

Επειδή, έπομένως, οι νέοι μτροούν να προσφέρουν τις πεποιθήσεις και τις ενεργείες τους στη διατήρηση αυτού που σπνεγίξει να θεωρείται άληθινό, και στην έπαναστατική διορθωση αυτού που έχει χάσει την άναγεννητική του σημασία, έξηγείται γιατί ή έφηβεία είναι τελικά ένας σημαντικός άναγεννητικός παράγοντας στη διαδικασία της κοινωνικής εξέλιξης⁴⁸. Σ' αυτήν όμως την έγγενη έπιθυμία των έφηβων να θελουν να άναγεννήσουν και να άλλάξουν την κοινωνία έλλοχεύει όπωσδήποτε ο κίνδυνος να υιοθετήσουν μέσα και μεθόδους που στηρίζονται σέ άπόλυτες και συγχευτικές ιδεολογίες. Η καλύτεργεια δημοκρατικού ήθους στους έφηβους διά μέσου των φορέων έκπαιδευσης και γενικά παραγωγής γνώσης και πολιτισμού φαίνεται να είναι τό λυσιτελέστερο άντιόδοτό στον κίνδυνο έκτακότητας κάθε μορφής διάκλιση, διά τικής ιδεολογίας. Σε τελευταία άνάλυση όταν ή κοινωνία, διά των πολιτικών και μορφωτικών της φορέων και έκπροσώπων, τών στερεά προσκολλημένη στις άξίες που συιστούν τό όη είναι στερεά προσκολλημένη στις άξίες που συιστούν, άξιομοκρατικό ήθος (όπως κατανόηση, άνοχη, δικαιοσύνη, άξιοκατία κ.λπ.), τότε και οι έφηβοι θά μτροούν εύκολότερα να περιφρουρήσουν την προσωτικότητα και ταυτότητα τους άπο έτηρεασμούς που καταργούν στην πράξη τό δικαιομά αυτό να άναμορφώσουν προς τό καλύτερο την κοινωνία μέσα στην όποια ζούν.

6. ΕΚΤΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΟΙΚΕΙΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗ ΜΟΝΩΣΗ

Η έναρξη της έηελκίωσης του άτόμου διακρίνεται άπο τό ψυχροματικά γνωρίσματα της οικειότητας έναντια στη μόωση. Άπο τα γνωρίσματα συιστούν ό τι ο Erikson όνομάζει έκτο κύκλο ζωής στην πορεία άνάπτυξης του άνθρώπου. Με άλλα λόγια, τό άποστο στην έφηβεία κατέβαλε, όπως είδαμε, μία έπιτονη προστάθεια ν' άνάζητησει, να έτιλέξει και να έτεξεργαστεί όλα εκείνα τά ψυχοκοινωνικά στοιχεία που συμβάλλουν στην άποτοτερη δομή της προσωτικότητας και ταυτότητας του. Η διεργασία αυτή έχει ως άποτέλεσμα τη δημιουργία μιας μοναδικής προσωτικότητας και ταυτότητας

πού άρχίζει στο άτομο που ύφίσταται αυτή τή διεργασία. Τώρα με την ένηλικίωση τό άτομο προσπαθεί νά διαμορφώσει συνθετικά αυτά τά στοιχεία. Η σύνθεση συνίσταται πρῶ- τίστως στην ικανότητα του άτόμου νά ανταποκριθεί άποτελε- σματικά στην έξευθεση πρώτων συνυπαρξής με όλο και πε- ρισότερα πρόσωπα του στενότερου και ευρύτερου περιβά- λοντός του. Για τό στάδιο αυτό ό Erikson άναφέρει χαρακτηριστικά τ' άκόλουθα:

«Ο νεαρός ένηλικός... είναι πρόθυμος και διατεθειμένος νά συγχωρεήσει την ταυτότητά του με την ταυτότητα των άλλων. Είναι έτοιμος για οικειότητα, δηλαδή, για την ικα- νότητα νά δεσμευεται σε συγκεκριμένες σχέσεις και νά αναπτύσει την ήθική δύναμη νά παραμένει πιστός σ' αυτές τίς δεσμεύσεις, ακόμα κι άν απαιτούνται σημαντικές θυσίες και συμβιβασμοί»⁴⁹.

Στά πλαίσια του ψυχοκοινωνικού γνωρίσματος της οικειο- τητας θά πρέπει νά κατανοηθεί και τό συναισθημα της άγά- αφροσύνη μεταξύ πρώτων. Με την άγάπη κατορθώνει τό χουν στις σεξουαλικές σχέσεις των άνθρώπων που ένυπαρ- ανάληψη ή άγάπη άποτελεί την πιο ζωτική δύναμη των άτό- μων που είσερχονται στο στάδιο της ένηλικίωσης. Σε τελευταία τό κυριότερο γνώρισμα της προσωπικότητας Γι' αυτό και της του άναπτυσσόμενου άνθρώπου στον έκτο κύκλο ζωής έπιγραμματική φράση: «Είμεθα ό,τι άγατούμε»⁵⁰.

Μέ αυτά τά δεδομένα, τό σεξουαλικό θέμα, που άρχίζει νά άπασχολεί τον άνθρωπο σε πολύ έντονο βαθμό κατά την έφηβική ήλικία, άρχίζει κατά την ένηλικίωση νά άντικειμενι- ζεται με πιο ώριμο, σοβαρό και υπεύθυνο τρόπο άπό ό,τι στον προηγούμενο κύκλο ζωής. Με άλλα λόγια, τό σεξουαλικό θέ- μα συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό κατά την περίοδο της ένη- λικίωσης νά αναθεωρηθούν ποιές ψυχοκοινωνικές συζροού- σεις και προκαταλήψεις του άτόμου. Η σχέση που διαμορ-

φώνεται μετάξύ των άνθρώπων εξαιτίας του σεξουαλικού θέ- ματος, σύμφωνα με τον Erikson, «άφαιρεί κατά κάποιο τρόπο την έξύτητα άπό την έχθρότητα και τή δυναμική όργή που προκαλείται άπό την αντίθεση του άρσενικού και του θηλυ- κού, της πραγματικότητας και της φαντασίας, της άγάπης και του μίσους. Οι ικανοποιητικές σεξουαλικές σχέσεις κάνουν, έπομένως, τό σέξ λιγότερο ιδεοψυχαναγκαστικό, την υπερβο- λική αναπλήρωση λιγότερο άναγκαία και τον σαδιστικό έλεγ- χο περιττό»⁵¹.

Σύμφωνα με τά παραπάνω γίνεται κατανοητό γιατί ό Erikson θεωρεί ότι μόνο κατά τό στάδιο της ένηλικίωσης μπο- ρεί νά αναπτυχθεί πλήρως ή άληθινή γεννητικότητα⁵². Η γεν- νητικότητα, για νά έχει διαρκή κοινωνική σημασία, πρέπει νά έκπληρώνει, σύμφωνα με τον Erikson, τους άκόλουθους σκο- πούς:

1. άμμοιβαιότητα όργασμού
2. με έναν άγατημένο σύντροφο
3. του άλλου φύλου
4. με τον όποιο είναι κανείς ικανός και πρόθυμος νά συμμε- ριστεί άμμοιβαία έμπιστοσύνη
5. και με τον όποιο είναι ικανός και πρόθυμος νά θυμίσει τον κύκλο της
 - α. έργασίας
 - β. τεχνολογίας
 - γ. διασκέδασης
6. για νά εξασφαλίσουν και στον άπόγονο όλα τά στάδια μιας ικανοποιητικής ανάπτυξης»⁵³.

Η άδνητική όψη του έκτου κύκλου ζωής έκφράζεται με ό,τι ό Erikson άποκαλεί *μόνωση ή άποστασιοποίηση*. Με τους όδους αυτούς άποδίδεται ή τάση του άτόμου νά άπομονώνει και σε όδισμένες περιπτώσεις «νά καταστρέφει ένεινες τίς δυ- νάμεις και τους άνθρώπους που ή ύπαρξή τους είναι έτικιν- δυνη για τή δική του και που ό "χώρος" τους έμφανίζεται νά κατατατεί τό χώρο των στενών σχέσεων»⁵⁴. Η διατίλη αυτή είναι όπωσδήποτε κατάλοιπο των άδνητικών προσπαθειών

που κατέβαλε τό άτρομο στον προηγούμενο κύκλο ζωής με σκοπό να προσδιορίσει τό περιεχόμενο της ταυτότητάς του. Προσδευτικά όμως τό πάθος και ό κίνδυνος άλληλοεξόντωσης, που καιροφυλακτεί μεταξύ των ένηλίκων και που πολλές φορές έκδηλώνεται στην πολιτική και τον πόλεμο, ύποχωθούν. Πρωταρχική αίτία της ύποχώρησης αυτής είναι, κατά τον Erikson, ή άνάπτυξη του κυριότητος της *ήθικης αίσθησης*. Τό κυριότιο αυτό άνωπτύσσεται «καθώς προσδιορίζεται ό χώρος των ένηλικων καθηκότων και καθώς διαφροδοποιούνται ή άντιγωνιστική και ή σεξουαλική έπαφή»⁵⁵.

7. ΕΒΑΘΜΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΓΕΝΕΣΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗ ΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑ

Τόν έβδομο κύκλο ζωής ό Erikson ονομάζει ως τόν κύκλο της *γενεσιουργικότητας* ενάντια στη *στασιμότητα*. Μέ τόν όγο γενεσιουργικότητα ό Erikson άποδίδει την έπιθυμία και την ικανότητα που διακρίνει τό ώθημο ένηλικο άτρομο να συμβάλει στην καθοδήγηση της έπόμενης γενιάς. Άν και ύπάρχουν άτομα που γιά διάφορους λόγους δέν ένδιαφερόνται να καθοδηγήσουν τούς δικούς τους άπογόνους, αυτό δέν άποκλείει τή δυνατότητα να έκφράσει ένα άτρομο αυτό το τυπου τή δυναμική που περιλαμβάνει ή γενεσιουργικότητα — δηλαδή τό γονεϊκό τους ένστικτο— πρός άλλες κοινωνικές δραστηριότητες. Για τό λόγο αυτό ό Erikson θεωρεί ότι οι συνώνυμες έννοιες της *παθολογικότητας* και της *δημιουργικότητας* περιλαμβάνονται στην έννοια της γενεσιουργικότητας, αλλά δέν μπορούν να την άντικαταστήσουν.

Οι θετικές συνέπειες της γενεσιουργικότητας άνωαφέρονται στην προσδευτική διεύθυνση των ένδιαφερότων του έγώ ενός άτόμου και στην επέκταση της σεξουαλικής έπιθυμίας σ' αυτό που γενεσιουργείται. Μέ την έννοια αυτή ό Erikson θεωρεί, ότι ή γενεσιουργικότητα άποτελεί ούσιαστικό στοιχείο γιά την ψυχοεξουαλική ανάπτυξη και την ψυχοκοινωνική ύπέρσση του όγμου άτόμου. Στις περιπτώσεις που ή άύθηση της γενεσιουργικότητας δέ έκπουγεί φυσικολογικά, τότε τά ψυχο-

σωματικά άποτελέσματα γιά τό άτρομο που έμπλέκεται σ' αυτή τή διαδικασία είναι άρνητικά. Μέ άλλα λόγια, ένα άίσθημα *στασιμότητας* κυριαρχεί στις σχέσεις, τις έκδηλώσεις και τή συμπεριφορά του άτόμου, που συχνά τό οδηγεί σε «μιά ιδεοψυχαναγκαστική άνάγκη γιά ψευτοικεότητα» και μιά άίσθηση «προσωπικής πτώχευσης που διαπορίζει τά πάντα». Σύμφωνα μέ τόν Erikson, τά άτρομα που διακατέχονται από τό άίσθημα στασιμότητας σ' αυτό τόν κύκλο της ζωής «άρχίζουν να δείχνουν ύπερβολική έπικεικεια στον έαυτο τους σαν να ήταν τό ίδιο τους τό μονοχρηστικό — ή σαν να ήταν ό ένας παιδί του άλλου και εκεί που οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, ό πρώμος άνωπτηρισμός, σωματικός ή ψυχολογικός, γίνεται φρεάς του αυτό-ένδιαφερότος»⁵⁶.

Σέ ό,τι άφορά τή σχέση της γενεσιουργικότητας μέ τούς κοινωνικούς θεσμούς ό Erikson θεωρεί, ότι όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί στην ούσία ένσχύουν και διαφνάλτουν τή γενεσιουργικότητα. Για τό θέμα αυτό σημειώνει τ' άκόλουθα:

«Όλοι οι θεσμοί κωδικοποιούν την ήθική της γενεσιουργικής διαδοχής. Άκόμα και εκεί που ή φιλοσοφική και πνευματική παράδοση προτείνει την άπάληψη του δικαίου ή άματος της τεκνοποίησης ή της άνταπαγωγής, αυτή ή πρώμη στροφή πρός τά «έσχατα ένδιαφερόντα» [ultimate concerns], άποτελήποτε θεμελιώνεται από μοναστικά κήματα, άγωνίζεται να διεθετήσει ταυτόχρονα τό θέμα της σχέσης της μέ την Μέριμνα [Care] γιά τά όντα αυτού του κόσμου και μέ την Φιλανθρωπία [Charity] που θεωρείται ότι την ξεπερνά»⁵⁷.

8. ΟΥΘΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: Η ΑΚΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΓΩ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΗ

Ο όγθος και τελευταίος κύκλος ζωής της άκεραιότητας του έγώ ενάντια στην άπόγνωση, άποτελεί τό άποκορύφωμα της ψυχοκοινωνικής άνάπτυξης του άνθρώπου. Ο άνθρώπος, που φθάνει σ' αυτό τό τελευταίο έπιγενετικό στάδιο,

είναι τάνισον σέ θέση μέ ηηφαιλιότητα, έμπευλια και γνώση νά άνακεφαλαιώσει και νά άξιολογήσει τά θετικά και τ' άρνητι- κά άποτελέσματα των ψυχοκοινωνικών στοιχείων των προη- γηθειών έπτά σταδίων της άτομικής του ανάπτυξης. Σύμφωνα- να μέ τον Erikson, σ' αυτό τον τελευταίο κύκλο ζωής, τον όγδοο, όδμηάζει βαθμιαία ό καρτός των έπτά σταδίων. Γι' αυτό και το χαρακτηριστικό γνώρισμα του κύκλου αυτού άποτελεί ή άκεραιοότητα του έγώ. Ο Erikson θεωρεί ότι τά συ- στατικά της άκεραιοότητας του έγώ είναι «ή αυξανόμενη βε- βαιοτητα του έγώ για την κλιση του για τάξη και σημασία. Ένωσ έγώ μέ σναυοθηματική όλοκληρωση που είναι πιστό στους προγονους (φοβείσ ειδήλων) και έτοιμο ν' αναλάβει ηηρτικό ρόλο στο παρών, που στη συνέχεια όμως είναι και παρόθυμο νά άταραγηθεί αυτό τον ρόλο»⁵⁸. Και ό Erikson συ- νεχίζει για την άκεραιοτητα του έγώ ως άκολουθως:

«Είναι ή μετα-παρκαιοιστική άγάπη του άνηρωπινου έγώ —όγι του έαυτοϋ— σαν έμπευλια που μεταάιδει κάποια πα- το τίμημα που έχει καταβληθεί... Σημάνει καινοόργια, δια- τηρα μέ τίς μεθόδους διευθέτησης μακρυνών καιρών και διασπορικών επιδιώξεων, ότως εκφράζονται μέ τά άπλά πρόϊοντα και παρομωόδη ηητά αυτών των έτοχών και έπι- διωξέων. Παρ' όλο που γνωρίζει ή σχετικότητα όλων των τοκλιόμορφων πρό-των ζωής που έχουν δώσει νόημα στην άνηρωπινή προστάθεια, ό κάτοχος της άκεραιοότητας είναι έτοιμος νά ύπερασπιστεί την άξιοπρέπεια του όκοϋ του άπειές... Ο τρίτος της άκεραιοότητας που έχει άναπτυ- χθεί άπό την κουλιούγα ή τον τοκλιόμο του έγώ είναι άναπτυ- γούτητας του έαυτοϋ του. Μέ αυτή την τελική παγίωση, ο θάνατος χάνει ή σημασία του»⁵⁹.

Η έλδειψη ή ή άπώλεια της άκεραιοότητας του έγώ σημα- τοδοτείται άπό την άηλία και την άπόγνωση. Στην περιπτώση

αυτή ή μοίρα δέ γίνεται άποδεκτη όσ το περιγρημα της ζωής, ούτε ό θάνατος όσ το πεπεραμένο όδιό της. Η άπό- γνώση εκφράζει τό σναυοσθημα ότι ό χρόνος είναι έλάχιος, πολύ έλάχιος για νά προσπαθήσει κανείς νά ξεκινήσει μία άλλη ζωή και νά δοκιμάσει έναλλακτικές όδους για την κατά- κτηση της άκεραιοότητας. Μία τέτοιοι ειδους άπόγνωση πολ- λές φορές κρύβεται πίσω άπό ένα αισθημα άηθίας, μισανθρω- πισμού ή μιάς χρονίας περιφρόνησης και δυσαρεσκείας για όδριομένα ιδρύματα και άνηρωτους. Μία άηθια και δυσαρέ- σκεια, που όταν δέ συνδέεται μέ ένα όδραμα για μία άνώτερη ζωή, σηματοδοτεί μόνο την περιφρόνηση τοϋ άτόμου για τον ίδιο του τον έαυτό⁶⁰.

Σέ μία προχωρημένη ήλικια, που ή ψυχοκοινωνική ζωή του άνηρωπου χαρακτηρίζεται άπό την άκεραιοτητα τοϋ έγώ, ό άνηρωτος είναι σέ θέση νά θέαται ή ζωή και νά ένεγ- γεί μέ τρόπο δηλωτικό ένος περισευέματος σοφίας και σω- φροσύνης. Αυτή ή συμπεριφορά άσφαλώς δέν μπορεί νά ισχύει για όλους άνεξαίρετως τους προχωρημένης ήλικίας άνηρωτους. Για τους περισοότερους, όμως, τά ούσιώδη στοι- χεία της σοφίας και της σωφροσύνης καλλιεργούνται και δι- αιωνίζονται μέσα άπό ή ζωντανή πολιτισμική παράδοση (living tradition). Μέ αυτά τά έφοόδια, στον τελευταίο κύκλο της ζωής ό άνηρωτος έπιχειρεί ν' άτραπήσει και σέ θεμελιώδη έρωτήματα έσχατης άναφοράς (ultimate concerns)⁶¹.

Ό,τι όμως και άν σκέπτεται και πράττει ό άνηρωτος στον τελευταίο κύκλο της ζωής ό πολιτισμικός περιγρηος, όπωσ φαίνεται νά ύποστηρίζει ό Erikson, είναι εκέινος που τελικά διαφυλάσσει άποτελεσματικά ή συνέχεια της άκεραιοότητας του έγώ. Στη σναυφεια αυτή ό Erikson τονίζει τ' άκόλουθα:

«Γιά νά προσεγγίσει ή νά βιώσει την άκεραιοτητα, τό άτο- μο πρέπει νά ξεέει πώς νά είναι όπαός των φορέων ειδώ- λων στη θρησκεία και την πολιτική, στην όικοκονομική ζωή, παραγάτων, στην τεχνολογία, στην όδοτοκοκρατική ζωή, στις τέχνες και τίς έπιστήμες. Η άκεραιοτητα του έγώ, λοι- πόν, σναυεπάγεται μία σναυοσθηματική σναγκόστηση που έπιτρέπει ή σναμμετοχή μέ την ιδιότητα του όπαδοϋ καθώς και την άποδοχή της ευθύνης της ήγεσίας»⁶².

Πάντως, ο πιοδηγότε και άν είναι ή στάση ένός άτομου κατά τόν τελευταίο κύκλο ζωής, του όταδου δηλαδή ή του ήγέτη, ώς ψυχοκοινωνικό δημιουργημα ό άνθρωπος άντιμετωπίζει μία νέα μορφή κρίσης ταυτότητας που θά μοροόυσε να έκχραστεί έπιγραμματικά ώς: «Είμαι ό,τι άπομένει από έμένα»⁶³.

9. ΟΙ "ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ" ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΚΥΚΛΩΝ ΖΩΗΣ

Κάθε ένα από τά όκτώ στάδια από τά όποια διέρχεται ό άνθρωπος κατά την πορεία της ψυχοκοινωνικής του ανάπτυξης και ώριμωσης χαρακτηρίζεται και από όρισμένες σημιατικές και άξιόλογες άρετές (άξίες), όπως: πίστη, θέληση, σκοπός, έκασότητα, άφοοιωση, άγάπη, φρονηίδα, σοφία. "Όλες αυτές οι άξίες άποτελούν κριτήρια μιάς ζωτικής άπομικής δύναμης, που διαχέονται στη ζωή των κοινωνικών θεσμών. Αυτές οι άρετές (άξίες) είναι εκείνες που τελικά παράγουν και συντηρούν τη δύναμη συνέχειας των γενεών"⁶⁴.

Μέ άλλα λόγια, ώς όσονεί άνακεφαλαίωση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των όκτώ σταδίων ή κύκλων ζωής, θά πρέπει να άναφερθεί μία παραρέρα έπεξεργασία στην όποια ό Erikson προέβη για τίς θετικές μόνο όψεις του διτολικού ζεύγους των αντίθετικών έννοιών που διακρίνουν αυτό τά στάδια. Ο Erikson δικαιολογεί την έπεξεργασία αυτή άναφέροντας ότι οι θετικές όψεις του διτολικού ζεύγους των αντίθετικών έννοιών «άποτελούν τό μόνομο άποτελεσμα των "εύνοϊκών άναλόγων"» των ψυχοκοινωνικών σταδίων. Τίς θετικές αυτές όψεις των ψυχοκοινωνικών σταδίων ό Erikson όνομάζει *βασικές άρετές* (basic virtues). Και αυτό, γιατί, όπως χαρακτηριστικά τονίζει, «χωρίς αυτές και την έπιανεμφάνισή τους από γενιά σέ γενιά, όνα τά άλλα και πιο μεταβλητά συστήματα άνθρώπινων άξιων χάνουν τό πνεύμα και την όρθότητα τους». Οι βασικές άρετές για κάθε κύκλο ζωής είναι οι ακόλουθες: Για τόν πρώτο κύκλο *ένόρμηση* (dive) και *έλπίδα* (hope), για τό δεύτερο *αυτοέλεγχος* (self-control) και *θέληση* (willpower), για τόν τρίτο *κατεύθυνση* (direction) και

σκοπός (purpose), για τόν τέταγο *μέθοδος* (method) και *επίγκεια* (competence), για τόν πέμπτο *άφοοιωση* (devotion) και *πιστότητα* (fidelity), για τόν έκτο *σχέση* (δεσμός) (affiliation) και *άγάπη* (love), για τόν έβδομο *παράγωγη* (production) και *μέριμνα* (care) και για τόν όγδοο *άπόγνωση* (renunciation) και *σοφία* (wisdom)⁶⁵.

Ο πίνακας 2 άποτυπώνει παραρστατικά τίς άλληλεπιδράσεις μεταξύ των άναπτυξιακών γνωρισμάτων και των βασικών άρετών των όκτώ ψυχοκοινωνικών σταδίων ή κύκλων ζωής του Erikson, μέ κεντρικό σημείο άναφοράς τόν έβδομο κύκλο, δηλαδή της γενεοισουργικότητας και της μέριμνας.